

АНАЛІТИЗМ У ЛЕКСИЧНІЙ І ГРАМАТИЧНІЙ СИСТЕМАХ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ

Abstract

The problem of analytical means used for word formation and for the realization of grammatical meaning has repeatedly been the subject of study in the works of European Turkologists and Turkish linguists. However, the analysis of the relevant literature and the proposed solutions have led to the conclusion that there are many differences between the concepts and hypotheses of various authors: from a narrow understanding of analytics at the lexical and grammatical levels to a maximally broad one, where forms and formations that, in our opinion, do not correspond at all to the definition of an analytical means are improperly included in this class of means. In this work, we examine the concepts of various linguists both classical and modern, who published their works within the last decade, as they are of greatest interest because they demonstrate no significant progress in the positions and views on the problem of analytics in the system of the Turkish language over the past fifty years. The article investigates diverse lexical and grammatical forms that meet the main requirement for analytical means, which comes down to the presence of a full-fledged element containing the main lexical meaning, and an auxiliary verb that has no autonomous lexical meaning but creates a new lexeme (the so-called “compound verb”) or modifies the lexical meaning for a grammatical purpose (primarily in terms of realizing internal tense or modal meanings). The article describes the concepts regarding the genesis of analytical forms in Turkish and the Turkic languages and proposes a group classification of analytical grammatical means: periphrastic verb forms, compound verb forms, quasi-periphrastic verb forms, set verbal formations, and set phrases, which are formally correlated with analytical forms but significantly differ from them from the semantic and functional points of view. The paper concludes by outlining prospects for further research into set verbal collocations in Turkish.

Keywords: Turkish language, auxiliary verbs, compound verbs, analytical means, periphrastic verb forms, compound verb forms.

Анотація

Проблема аналітичних засобів словотвору і реалізації граматичного значення неодноразово ставала об'єктом студій у працях європейських тюркологів і турецьких лінгвістів. Водночас аналіз праць, присвячених цій проблематиці, і запропонованих рішень дав змогу дійти висновку про наявність багатьох відмінностей між концепціями і гіпотезами багатьох авторів: від вузького розуміння аналітики на лексичному і граматичному рівнях до максимально широкого, коли до класу таких утворень неправомірно включаються форми й утворення, які, на наш погляд, аж ніяк не відповідають визначенню аналітичного засобу. У цій праці ми розглядаємо концепції різних мовознавців-тюркологів: як “класичні”, так і сучасні, видані друком за останні десять років, адже саме вони становлять найбільший інтерес і демонструють, що в позиціях і поглядах на проблематику аналітики в системі турецької мови істотного поступу за останні більше ніж 50 років не відбулося. У статті досліджено різнопланові лексичні і граматичні форми, які відповідають основній вимозі до аналітичних засобів, що зводиться до наявності повнозначного елемента, який містить основне лексичне значення, і допоміжного дієслова, яке не має автономного лексичного значення, але творить нову лексему (так зване “складене дієслово”) або модифікує лексичне значення з граматичною метою (насамперед у плані реалізації внутрішньочасових або модальних значень). У роботі описано концепції генези аналітичних форм у турецькій / тюркських мовах, упорядковано групи аналітичних граматичних засобів: перифрастичні форми дієслова, складені форми дієслова, квазіперифрастичні форми дієслова, сталі дієслівні утворення і сталі словосполучення, формально співвідносні з аналітичними формами, проте значно відмінні від них із семантичного і функційного поглядів. Окреслено перспективи подальших досліджень сталих дієслівних сполук.

Ключові слова: турецька мова, допоміжні дієслова, складені дієслова, аналітичні засоби, перифрастичні форми дієслова, складені форми дієслова.

Вступ. Турецька мова, як й інші тюркські мови, з погляду реалізації граматичного значення належить до мов аглютинативної будови. Це значить, що основним способом творення нових лексем і словоформ є афіксація, відповідно афікс (в англійськомовній термінології *suffix*) – основний будівельний елемент лексичної і граматичної систем турецької мови. Водночас ведучи мову про граматичну систему турецької мови, відзначаємо, що аглютинація є основним, проте не єдиним способом реалізації граматичного значення. Поряд з афіксацією певне місце посідають аналітичні засоби. Говорячи “певне місце”, маємо на увазі, що попри наявність і подекуди важливість аналітичних засобів, афіксація все одно має домінуючий характер, натомість аналітичні засоби мають допоміжний, другорядний, уточнювальний характер. При цьому слід зазначити, що аналітика на рівні лексичної системи (передусім для творення так званих “складених дієслів”) набагато поширеніша й більш функціональна, ніж на рівні граматичної системи.

Під аналітикою (аналітичним способом словотвору і словозміни) маємо на увазі ситуацію, коли певна форма складається здебільшого з двох елементів: перший містить у собі основне лексичне значення, а другий виконує допоміжну функцію, створюючи нову лексему (передусім дієслово від імені – слова іменної частини мови) або модифікуючи значення лексеми із граматичною метою. Х. Караджа зазначає, що в турецькому мовознавстві спостерігається низка проблем з погляду термінологізації і класифікації аналітичних лексичних і граматичних форм: серед науковців немає єдності, і чи не кожна праця пропонує нам відмінний від інших підхід (Karaca, 2021, s. 258). Турецьким мовознавцям загалом властиво неправомірно, як на наш погляд, розширювати обсяг аналітичних засобів, включаючи до них не лише лексичні і граматичні форми, утворені допоміжними дієсловами, але й будь-які інші поєднання двох чи більше граматичних форм у межах складної (складеної) форми, наприклад, складні часові форми (Nalbant, 2023, s. 26).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Лексичні і граматичні аналітичні засоби в турецькій та інших тюркських мовах ставали об’єктом наукових студій. Водночас слід зробити ремарку про те, що період найбільш інтенсивного дослідження тюркських мов європейськими тюркологами припав на середину і другу половину ХХ століття (орієнтовно від 1940-х до 1990-х років), після чого почав спостерігатися значний спад у тюркологічних працях. Не можна сказати, що вони зникли повністю, але їхня кількість, а подекуди і якість залишає бажати кращого. Саме в цьому полягає основна причина того, що спроби віднайти розв’язання багатьох актуальних проблем філологічної тюркології в сучасних чи принаймні порівняно сучасних працях іншими, крім турецької, мовами нерідко наштовхується на брак таких праць.

На фоні зменшення кількості праць у виконанні європейських тюркологів варто відзначити їхнє значне зростання в самій Туреччині. Остання чверть ХХ століття і початок нинішнього століття позначилися бурхливим сплеском досліджень актуальних проблем турецької та інших тюркських мов, зокрема й безпосередньо дотичних до предмета нашої статті. Далеко не всі з них можна віднайти у вільному доступі, оскільки принцип “відкритої науки” в Туреччині перебуває ще на початковому етапі розвитку (зрештою, так само, як і в Україні), проте навіть наявні у відкритому доступі джерела дозволяють скласти принаймні загальне враження про стан розробленості тих чи тих проблем філологічної тюркології в Туреччині. Водночас слід говорити про певний методологічний розрив (не критичний, але все ж таки відчутний) між дослідженнями турецької мови як іноземної у Європі, зокрема і в Україні, і подібними студіями турецької як рідної в Туреччині. Турецькі лінгвісти як п’ятдесят років тому, так і нині в основу переважної більшості лінгвістичних

досліджень покладають принципи класичного для середини ХХ століття мовознавства: пошуки ґрунтуються передусім на структурному принципі. За дуже незначними винятками семантика, функції, комунікативні аспекти залишаються поза межами уваги турецьких лінгвістів.

У контексті вивчення аналітики в турецькій мові передусім слід вести мову про “складені дієслова”. Розуміння поняття “складене дієслово” (тур. *birleşik fiiller*; англ. *compound verbs*; аз. *mürəkkəb fellər*) різняться в працях різних тюркологів, проте ми можемо знайти певні подібності в дефініціях і класифікаціях. Найчастіше натрапляємо на аналіз таких дієслів у комплексних граматичних працях, значна частина з яких на сьогодні вже вважаються класикою тюркології: ідеться про академічні (університетські) граматика М. Ергіна, Т. Бангуоглу, Х. Едіскуна, М. Кая Більгегіля, З. Коркмаз, В. Хатібоглу, А. фон Габена, А. Кононова, Ж. Дені, Л. Карахан та інших як європейських, так і турецьких науковців. Цій проблемі присвячена доволі значна кількість наукових статей, особливо в Туреччині (про основні з них ми згадаємо нижче). Зауважимо водночас, що питання кваліфікації і класифікації складених дієслів, попри наявність доволі значної кількості окремих студій і згадок у численних граматичних працях, досі залишається дискусійним (про це згадує, зокрема, Г. Ш. Кязимов у своїй праці (Kazimov, 2010, s. 173)).

Порівнюючи бачення європейських і турецьких авторів, можемо констатувати, що вони докорінно різняться в методологічному підході: турецькі автори будь-які поєднання повнозначного лексичного елемента з допоміжним вважають складеним дієсловом, натомість європейські автори переважно проводять межу між утвореннями лексичного рівня (власне “складеними дієсловами”) і явищами граматичного рівня (згадаймо термін “перифрастичні форми”, особливо поширений у працях вітчизняних тюркологів). Показовою у плані методологічного підходу є праця Д. Ергьоненч Акбаба (Ergönenç Akbaba, 2007), яка не лише зараховує до одного класу “складених слів” (*birleşik fiiller*) усі можливі аналітичні утворення, але й неправомірно, як на наш погляд, розширює цей клас за рахунок звичайних дієслівних словосполучень, що являють собою поєднання дієслова з додатком, вираженим інфінітивом / усіченим інфінітивом у моделях на зразок: *-maya bakmak*, *-maya başlamak*, *-maya çabalamak*, *-maya çalışmak*, *-maya değmek*, *-maya durmak*, *-maya girişmek*, *-maya görmek*, *-maya kalkmak*, *-maya koyulmak*, *-maya sevk etmek*, *-maya uğraşmak* (авторка називає їх “складеними дієсловами, утвореними на основі дієімєнників” – *isim-fiilli birleşik fiiller*). Ці словосполучення, переважна більшість яких має семантику початку дії, не є “складеними дієсловами”. Понад те, цей ряд словосполучень вочевидь можна істотно розширити, оскільки явище дієслівного керування охоплює всю дієслівно-іменникову систему турецької мови, адже відмінок – один з основних, поряд із післяйменниками, засобів поєднання слів у словосполучення. Водночас варто зауважити, що такий підхід не унікальний: ми можемо бачити його й у набагато більш ранніх граматичних працях, наприклад, в А. Кононова (там само, ss. 85–86).

Одним із найбільш широко досліджуваних об’єктів у сфері аналітичних засобів реалізації граматичного значення в турецькій (а також і в інших тюркських мовах, у пам’ятках давньотюркської писемності, в османській мові) є так звані *tasvir fiilleri* (для них не вироблено єдиного терміна в українській і загалом європейській термінології). Турецькі дослідники зараховують до них дієслівні утворення з головною (повнозначною) частиною і допоміжним дієсловом, при цьому головне дієслово здебільшого перебуває у формі дієприслівника. Такі дієслова мають вельми специфічну й вузьку сферу функціонування, адже пов’язані з видовими або модальними модифікаціями значення дієслова в певних комунікативних ситуаціях.

Д. Ергьоненч Акбаба дає таким утворенням дефініцію *zarf-fiilli birleşik fiiller*, тобто складені дієслова, утворені на основі дієприслівника (Ergönenç Akbaba, 2007, s. 92). Зауважимо, що вона диференціює також і третю групу “складених дієслів”, які творяться на основі дієприкметників: *sıfat-fiilli birleşik fiiller* (там само). Отже, ми можемо констатувати, що турецькі граматисти як “складене дієслово” (*birleşik fiiller*) тлумачать будь-яке поєднання неприсудкової форми дієслова (дієіменника, дієприкметника, дієприслівника) з будь-яким дієсловом, навіть повнозначним. Такий підхід бачимо у працях й інших турецьких мовознавців: Х. Налбант у своїй статті (Nalbant, 2023, s. 259–263) докладно аналізує концепції складених дієслів у працях Л. Карахан, Х. І. Делідже, Г. Караагача, М. Ергіна, З. Коркмаз, М. Озкана і В. Севінчлі, М. Озмена, С. Екера, Т. Н. Генджана, М. К. Більгегіля і деяких інших турецьких лінгвістів. Попри те, що вони поділяють “складені дієслова” на різну кількість груп (на дві групи, на три групи або на чотири групи), власне принцип диференціації залишається однотипним і, ще раз констатуємо, неправомірно широким. На наш погляд, до аналітичних засобів словотворення і реалізації граматичних значень можна зарахувати лише ті, у яких ми маємо справу з допоміжним дієсловом, тобто дієсловом без окремого лексичного значення або лексичне значення якого в певній складеній структурі виявляється нейтралізованим (або щонайменше сильно редукованим), зводячись лише до функції модифікатора значення основної лексеми.

Мета пропонованого дослідження полягає у визначенні структурних і функційних характеристик аналітичних засобів реалізації лексичного і граматичного значень у турецькій мові. Досягнення мети передбачає реалізацію кількох **завдань**: 1) здійснити аналіз походження та історичного розвитку системи аналітизму в тюркських мовах; 2) проаналізувати генезу й динаміку розвитку аналітичних засобів реалізації лексичного і граматичного значень у турецькій мові; 3) здійснити класифікацію аналітичних засобів на сьогоденному етапі розвитку турецької мови; 4) визначити структуру й особливості функціонування аналітичних засобів у лексичній і граматичній системах сучасної турецької мови.

Виклад та обговорення основних наукових результатів. Аналітичні засоби в турецькій мові можна поділити на дві великі й водночас функціонально й кількісно нерівнозначні групи: лексичні аналітичні засоби і граматичні аналітичні засоби. Якщо перші є дуже широким класом явищ, які посідають значне місце в мовній системі й повсякчас використовуються в будь-яких стилях мовлення, то другі є або явищами порівняно “екзотичними” для сучасної турецької мови, або щонайменше пов’язані з певними умовами комунікації чи певними стилями мовлення (наприклад, є такі, що трапляються лише в розмовній мові або навпаки – такі, що є надбанням насамперед офіційного / канцелярського мовлення).

Природа аналітики на рівні лексики і на рівні граматики в турецькій мові зовсім різна. Якщо говорити про лексичну систему, то загальновідомим фактом те, що вона має значний прошарок слів, запозичених з арабської мови. Засилля лексики арабського походження, що сягнуло піку на останньому етапі існування Османської імперії, було спричинене особливостями розвитку і формування турецької мови, зокрема, пов’язане з роллю ісламу в житті турецького суспільства османського періоду (арабська – мова ісламу), а також зі зниженим статусом розмовної турецької мови протягом кількох століть. Попри вельми значні зусилля турецького уряду республіканської доби щодо пуризації турецької мови, повного звільнення від лексики арабського походження досягнути не пощастило, хоча її питома вага значно зменшилася. Водночас спостерігаємо як явні, так і приховані тенденції до її

повернення до активного вжитку після приходу до влади помірно ісламської Партії справедливості і розвитку в 2003 році.

Арабізми запозичувалися до турецької мови в іменній (передусім в іменниковій) формі. Сукупно більшу частину цих запозичень ми умовно називаємо “масдаром”, хоча в науковій літературі, як тюркологічній, так й арабськознавчій, цей термін не має однозначного тлумачення: у граматиках турецької мови термін “масдар” часто поширюється на всі дієіменники (імена дії). Масдар як дієслівний розряд у системі неприсудкових форм турецької мови належить до дієіменників, тобто тих слів, що поєднують у собі властивості іменника і дієслова. Усі інші розряди дієіменника, утворені від турецьких дієслівних основ (інфінітив, усечений інфінітив, герундій, віддієслівний іменник), підпорядковуються звичайним для лексичної і граматичної систем турецької мови механізмам перетворення на інші неприсудкові (дієприкметники, дієприслівники) або присудкові форми. Тобто ми можемо з будь-якої дієслівної форми виділити дієслівну основу й додати до неї необхідний афікс дієприкметника, дієприслівника, часу, способу тощо. Водночас із масдара в турецькій граматичній системі неможливо виділити дієслівну основу, адже дієслово флективної арабської мови надто різниться за своєю формою від дієслова турецького, а отже, потрібний певний службовий елемент, який перетворить масдар на дієслово й уможливить його повноцінне включення до дієслівної системи турецької мови.

Природним для турецької мови службовим елементом є афікси (у нашому випадку афікс *-la / -le* і його модифікації, які мають функцію творення дієслів від іменників). Заразом від масдарів афіксацією дієслова творяться лише в дуже незначній кількості випадків (як у прикладі *kabul* – прийняття (масдар), *kabullenmek* – приймати). Допоміжні дієслова становлять найбільш частотний елемент, за допомогою якого творяться так звані “складені дієслова” від масдарів (порівняймо набагато частотніший варіант дієслова від уже згаданого вище масдара: *kabul etmek* – приймати). До речі, турецькі автори нерідко зазначають, що допоміжне дієслово у складених дієсловах, утворених від основ, запозичених з арабської мови, постає як функціональний еквівалент турецького словотворчого афікса *-la / -le*, використовуваного переважно для творення дієслів від тюркських основ (Musa, 2015).

У певних випадках за допомогою дієслова *etmek* “складені дієслова” можуть творитися від іменників, запозичених з інших мов, передусім французької (*kontrol etmek* – контролювати). У контексті таких слів варто звернутися до праці Г. Чолака (Çolak, 2020), у якій він аналізує “складені дієслова”, утворені від слів іменних частин мови, запозичених із французької на зразок: *formüle etmek* – формулювати, *realize etmek* – реалізовувати, *restore etmek* – реставрувати, *sembolize etmek* – символізувати і чимало інших (насправді в турецькій мові прошарок лексики, запозиченої з французької, посідає друге місце після лексики арабського походження, хоча в абсолютних цифрах значно їй поступається). Особливо цікаве явище становлять “складені дієслова”, утворені на основі лексики, запозиченої з французької мови, які відтак у турецькій лексичній системі зазнали “спотворення” і набули форми, якої власне у французькій мові немає, наприклад: *karikatürize etmek* – перетворювати на карикатуру, *pasifize etmek* – замирювати (Uysal, 2014, ss. 85–86; Çolak, 2020, s. 32). Також є й інші “спотворені” лексеми французького походження: *assolist*, *asortik*, *baterist*, *bonfile*, *bonkör* тощо (Uysal, 2014, s. 102).

Дієслово *etmek* є найчастотнішим, проте не єдиним допоміжним дієсловом у сучасній турецькій мові: можемо говорити про його стилістичний варіант *eylemek*, а також дієслово *kılmak*, що традиційно трапляється в кількох варіаціях “складених дієслів” на зразок: *nikâh kılmak* – укладати шлюб, *namaz kılmak* – здійснювати намаз,

tümkün kılmaq – уможливлювати. Названі допоміжні дієслова в сучасній турецькій мові не мають окремого лексичного значення, а автономне функціонування дієслова *etmek* (початково мало значення “робити”) трапляється лише в клішованих ситуаціях. У звичайних ситуаціях мовлення значення “робити” передається дієсловом *uarmak*. Цікаво, що в близькоспорідненій азербайджанській мові дієслово *etmək* постає одночасно як повнозначне і як допоміжне, натомість дієслово *uarmaq* вважається архаїзмом (Oğucov vb., 2006, s. 531).

Крім зазначених вище, у турецькій мові є ще й повнозначні дієслова, для яких допоміжна функція стандартна. До них належать дієслова: а) *olmak* – бути, яке нерідко творить “складені дієслова” зі зворотною (або зворотно-пасивною) семантикою від вихідних “складених дієслів” з активною семантикою, порівняймо: *hazır etmek* (готувати) – *hazır olmak* (готуватися), *kabul etmek* (приймати) – *kabul olmak* (прийматися, бути прийнятим); б) *bulunmak* – перебувати, яке у плані творення “складених дієслів” комбінується з масдарами чи іменниками в місцевому відмінку, наприклад: *teşekkürde bulunmak* – дякувати, *tasaddide bulunmak / girişimde bulunmak* – пробувати, *teşebbüste bulunmak* – намагатися (заради справедливості слід зазначити, що зарахування таких дієслів до класу “складених” доволі дискусійне: вони потребують додаткового дослідження). Слід додати, що ці два дієслова використовуються для творення перифрастичних форм, про що йтиметься нижче.

У зв’язку зі “складеними дієсловами” постає проблема цільнооформленості слова: чи можна вважати “складені дієслова” власне дієсловами чи все ж таки вони мають інтерпретуватися як словосполучення. Однозначної відповіді на це запитання немає і, ймовірно, бути не може. Без сумніву, є певні прийняті в мовознавстві критерії розмежування слова як одиниці мови і його відмежування від словосполучення, проте у випадку зі “складеними дієсловами” в турецькій мові ці критерії не можуть бути застосованими повною мірою. На користь їхньої кваліфікації як слова свідчить той факт, що вони завжди включаються до словників на тих самих правах, що й звичайні похідні дієслова, утворені афіксальним способом (порівняймо: *kabullenmek* – *kabul etmek* – *hazırlamak* – *hazır etmek*). Другий аргумент полягає в тому, що частина (і до того ж чимала) таких “складених дієслів” все ж таки має цільнооформленість. Якщо допоміжне дієслово *etmek* (так само й *olmak* як його зворотно-пасивна форма) додається до масдара, який сам по собі має здатність до фонетичних трансформацій (як-от: одзвінчення глухого приголосного, подвоєння кінцевого приголосного, випадіння вузького голосного в другому складі) або до масдара, якого в автономному функціонуванні немає в лексичній системі турецької мови, то таке похідне дієслово має написання разом, наприклад: *affetmek* – пробачати (від *af* (*ffi*)), *kaydetmek* – реєструвати, зазначати (від *kayıt* (*ydi*)), *zulmetmek* – утискати (від *zulüm* (*lmü*)), *bahsetmek* – говорити (від *bahis* (*hsi*)) тощо (таких прикладів можна навести чимало). Проти визнання “складених дієслів” власне дієсловами, а не словосполученнями виступає форма переважної більшості з них: навіть інтуїтивно складно називати словом певне утворення, яке насправді складається з двох слів. Отже, проблема може бути розв’язана лише конвенційним шляхом: ми визнаємо ці утворення словами, власне складеними дієсловами (відтак пишемо їх без лапок).

Слід зауважити, що турецькій мові властивий цілий прошарок дієслівних утворень клішованого характеру, які за структурою і функціонуванням дуже близькі до складених дієслів. Міра семантичної “спаяності” таких утворень може бути різною, але в будь-якому разі йдеться про сполучення слів, які не зазнали вторинної номінації, а отже, не можуть бути зарахованими до розряду фразеологізмів, наприклад: *karar vermek* – ухвалювати рішення (порівняймо зі складеним дієсловом

hükmetmek з таким самим значенням), ціла низка утворень з дієсловом *uğramak* (*saldırıya uğramak* – зазнати напад, *hezimete uğramak* – зазнати поразки). Такі дієслівні утворення не можуть бути визнані складеними дієсловами, адже друге дієслово аж ніяк не має допоміжного характеру: воно зберігає свою автономність, і навіть у словосполученнях, де значення цього дієслова виявляється редукованим, воно все одно очевидно “читається” (Сорокін, 2025).

Водночас такі утворення не можуть бути визнані ідіомами (хоча турецькі автори переважно зараховують їх до класу так званих *deyimler*, де-факто ідіом або, за класифікацією деяких українських тюркологів, *фразем* (Покровська, 2007)), адже значення ідіоми, на відміну від складених дієслів і від сталих словосполучень, не являє собою суму значень слів-складників, а виникає на основі їхнього переосмислення, вторинної номінації. Цікаво, що окремі турецькі мовознавці (наприклад, Т. Бангуоглу), зараховуючи такі утворення до складених дієслів, тлумачили дієслова, що входить до їхнього складу, як “напівдопоміжне” – *yarı yardımcı filler* (Banguoğlu, 2000, s. 316). Таку саму думку поділяє і С. Алібекіроглу (Alibekiroğlu, 2018). Х. Зюльфікар, аналізуючи таке бачення Т. Бангуоглу, називає розглядувані дієслівні утворення “майже ідіомами” – *olsa olsa deyimler* (там само, s. 1142). Отже, ми можемо вишикувати розглядувані утворення, що складаються з іменної частини і дієслова, у вигляді своєрідної ієрархії: *складене дієслово – стале словосполучення – ідіома*.

Від групи складених дієслів слід відрізнити складні дієслова, утворені основоскладанням / словоскладанням, наприклад *ayakkabı* – взуття, *denizaltı* – підводний човен, *boyunbağı* – краватка. Такі слова, що складаються з двох слів (найчастіше – у форматі відносного / одноафіксного ізафету, але необов’язково, порівняймо: *vurdumduymaz* – байдужий, товстошкірий) завжди мають цільнооформлений характер. Обидва компоненти таких слів зберігають своє значення, а сама семантика лексеми, утвореної словоскладанням / основоскладанням, становить комбінацію значень обох складників (пор.: *vurdumduymaz* – досл. “я вдарив, а він не відчуває” – товстошкірий; *ayakkabı* – досл. “обгортка для ніг” – взуття; *boyunbağı* – досл. “зав’язка для шиї” – краватка). У цьому їхня відмінність від складених дієслів, де другий компонент є допоміжним і не має автономного лексичного значення або таке значення виявляється нейтралізованим чи редукованим.

Природа граматичного аналітизму докорінно відмінна від лексичного аналітизму. Якщо лексичний аналітизм – це переважно спосіб адаптації лексики іншомовного походження, то граматичний аналітизм – це природний хід розвитку тюркських мов, зокрема й турецької. Моделювання діахронічних зрізів давньотюркської мови (мов) на певних ранніх етапах її (їхнього) існування виявляється дуже ускладненим, нерідко – неможливим через брак давньої писемної традиції. До нашого часу дійшли лише зразки текстів, виконаних давньотюркським рунічним письмом – переважно тюркська рунічна епітафіка й історико-біографічні написи (так звані орхоно-єнісейські пам’ятки), датовані періодом VII–VIII століть (епітафії на кам’яних брилах, віднайдені в басейні річки Орхон: онгінська пам’ятка, пам’ятка на честь Кюль-тегіна, пам’ятка Могилян-хану, напис Тоньюкука, пам’ятка на честь Кулічура, пам’ятка Моюн-чуру, суджинський напис, напис із Хойто-Таміра, напис із Іхе-Асхете), датовані періодом IX–X століть (пам’ятки, віднайдені в басейні річки Єнісей, приблизно 85 написів). Віднайдені також і деякі інші давньотюркські пам’ятки, наприклад, хазарського Каганату і Печенізького племінного союзу (так звана “східноєвропейська руніка”).

Ці пам’ятки тюркського рунічного письма детально вивчалися, у тому числі з погляду їхньої граматики, зокрема й у ранніх працях авторів ще XVII століття, починаючи від

Ф.-Й. Страленберга, який першим представив тодішній науковій громадськості тюркські рунічні пам'ятки, віднайдені ним під час заслання до Сибіру після того, як він потрапив у російський полон під час битви під Полтавою у 1709 році. Прикро, що дослідження тюркських пам'яток, і ширше – питань історії тюркських мов не є популярним об'єктом для наукових студій серед українських дослідників.

Розвідки над пам'ятками давньотюркської писемності дають нам певне уявлення про граматичний лад тюркських мов – кількох діалектів тогочасної тюркської мови (деякі дослідники висловлюють думку про наявність своєрідного койне – наддіалектної літературної форми тюркської мови, але це питання доволі дискусійне), а також уйгурської мови, проте вони все одно демонструють їхній стан, більш наближений до сьогодення. Водночас письмових пам'яток, які могли би представити нам стан тюркських мов на більш ранніх етапах їхнього існування, немає, тому нам доводиться лише робити припущення, ґрунтуючись на певних закономірностях сучаснішої доби. Зауважимо, що мова тюркських рунічних пам'яток переважно являє собою поєднання елементів огузької і кипчацької груп тюркських мов, тому ми можемо віднайти доволі яскраві паралелі між мовою цих пам'яток і сучасними огузькими і кипчацькими тюркськими мовами: наприклад, турецькою, азербайджанською, кримськотатарською.

У тюркологічних колах наявні два основних погляди на початковий стан і розвиток граматичної системи тюркських мов. Перший із них стверджує про те, що афіксація як спосіб реалізації граматичних значень виникала одразу й афікси як основний будівельний матеріал початково були властиві тюркським мовам. Другий підхід постулює поступове виникнення афіксації і афіксів від переходу повнозначних слів до розряду службових, їхньої граматикизації й набуття характеру афіксів (тобто відбувався поступовий перехід від аналітичних до синтетичних засобів).

Ця друга думка має чимало критиків, але беззаперечним фактом є те, що в багатьох випадках граматичні елементи тюркських мов проходили у своєму розвитку шлях від поєднання повнозначних лексем і граматикизації певних із них через набуття службового (допоміжного) характеру до перетворення на афікс. Цей процес ми можемо бачити навіть у сучасній мові на прикладах інструментального післяйменника *ile*, який поступово набуває афіксального характеру й поступово входить до відмінкової системи; протиставної частки *ise*, яка має також і афіксальний характер; питальної частки *mi*, яка в турецькій мові власне є часткою, проте має чотири фонетичні варіанти і підлягає гармонії, що у принципі не властиво часткам, а в азербайджанській мові виконує роль афікса.

Згадаймо в цьому контексті етимологічні студії над афіксом теперішнього часу *-yor* у сучасній турецькій мові (ця часова форма з усіх тюркських мов є лише в турецькій). За однією з гіпотез його виводять із пратюркської форми *-r* (форма, що мала значення теперішньої дії), яка в певний час розпалася на дві частини: теперішній-майбутній час і власне теперішній час (через форму *-ur*, як у сучасній азербайджанській у словоформах на зразок *başlayır* – він починає, через огублення відповідної фонемі, хоча для нас не зовсім зрозуміло, з якої причини це огублення сталося і чому такого явища немає ані в інших тюркських мовах, ані власне в турецькій у якихось інших подібних ситуаціях). Інша гіпотеза припускає, що теперішній час еволюціонував через аналітичну форму, яка являла собою поєднання дієприслівникової форми на *-i* і оказіонально-допоміжного дієслова *yürütek* – *itü* у формі теперішнього-майбутнього часу (*yürür*). Відповідно сама аналітична форма мала такий вигляд: *gidi yürür* (він їде) → *gidiyor*. Сучасна турецька мова має цілу низку подібних аналітичних форм, про які ми згадаємо нижче.

Ми не беремося стверджувати про істинність котроїсь із цих гіпотез через брак реальних мовних даних, але шлях розвитку з аналітичної форми до синтетичної є цілком імовірним і таким, що співвідноситься із фактами сучасної мови. Інакше не зрозуміло, чому в тюркських мовах для реалізації одних значень виникали афіксальні форми, а паралельно з ними для реалізації інших значень – аналітичні. Водночас якщо це не можна пояснити з погляду синхронного дослідження сучасних тюркських мов, то це не означає, що це у принципі було неможливо. Про існування у давньотюркській мові (мовах / діалектах) значно більшої, ніж у сучасних тюркських мовах аналітичних дієслівних форм зазначають і турецькі дослідники (Akdemir, Kaş, 2019).

У сучасній турецькій мові аналітичні засоби реалізації граматичного значення слугують для уточнення внутрішньочасових (“видових”) і модальних характеристик дії. Вони можуть бути поділені на три великі групи: 1) перифрастичні форми дієслова, які являють собою поєднання дієприкметника (зокрема квазідієприкметника за принципом аналогії) і допоміжного дієслова *olmak*, рідше *bulunmak*: *gelmiş olmak* – бути таким, що прийшов; *gelecek olmak* – бути таким, що має намір прийти; *gelmek üzere olmak* – бути таким, що ось-ось прийде; *gelmekte olmak* – бути таким, що приходить; *geliyor olmak* – бути таким, що приходить; *gelir / gelmez olmak* – почати приходити / перестати приходити. Перифрастична форма може набувати тієї дієслівної форми (неприсудкової або присудкової), що необхідна за змістом висловлення (див. докладніше у статті (Сорокін, 2007)). Перифрастичні форми дієслова доволі поширені в сучасній турецькій мові, хоча їхня реальна необхідність чи доцільність у багатьох ситуаціях доволі сумнівна (знову ж таки про це ми детально вели мову у згаданій статті); 2) складені форми дієслова; 3) квазіперифрастичні форми дієслова. Зауважимо, що турецькі граматисти не дають спеціальних термінів різним групам складених дієслів. Х. Едіскун, класифікація якого може вважатися найбільш системною (хоча далеко не єдиною і не завжди обґрунтованою), називає їх складеними дієсловами першої групи (він включає у цю групу ті форми, які ми дефінуємо як складені форми дієслова, квазіперифрастичні форми), складеними дієсловами другої групи (перифрастичні форми), складеними дієсловами третьої групи (складні дієслова з допоміжними дієсловами *etmek* і подібними) і складеними дієсловами четвертої групи (ідіоми / сталі словосполучення) (Ediskun, 1999, ss. 228–246).

Складені форми дієслова є явищем доволі рідкісним, до того ж частина з них втратили свою функціональність у сучасній турецькій мові. Турецькі граматисти всі складені дієслівні форми розглядають як один клас слів, який “розпадається” на певну кількість груп. Натомість у вітчизняній тюркології вони традиційно зараховуються до кількох різних класів граматичних засобів. Наприклад, так звані аспекти можливості й неможливості дієслова (за турецькою термінологією, *Yeterlik Eylemi*), разом із стведжувальним і заперечним аспектами зараховуються до автономної граматичної категорії дієслівного аспекту, який поряд із категорією дієслівного стану вважається базовою (універсальною) дієслівною категорією. Перифрастичні форми дієслова в турецькомовних граматиках не мають спеціального терміна, а кожна з них розглядається як окрема група в межах складених дієслівних форм відповідно: *Başlama Eylemleri* – дієслова початку дії, *Bitirme Eylemleri* – дієслова закінчення дії, *Davranma Eylemleri* – дієслова способу дії.

Складені форми дієслова в широкому розумінні являють собою розрізнений клас дієслів і дієслівних сполучень, спільною структурною характеристикою яких є те, що вони складаються з двох елементів: повнозначного дієслова і допоміжного дієслова, причому такі дієслова нерідко мають характер семантичних зрощень, тобто їхнє

значення не є простою сумою значень окремих складових елементів, на противагу тому, що ми бачимо у вільних словосполученнях. Складені форми дієслова, які є засобом реалізації граматичних значень, насамперед уточнення внутрішньочасових та/або модальних характеристик дії, слід відрізняти від складних дієслів, про які ми згадували вище, хоча турецькі граматисти також зараховують їх до класу складених дієслів.

Складені форми дієслова творяться за однією типовою схемою, що, власне кажучи, і дозволяє об'єднати їх в один клас мовних засобів: основа дієслова (*temel eylem*) + афікс дієприслівника + okazіонально-допоміжне дієслово (*tasvir eylemi*). У цій моделі слід звернути увагу на дві особливості:

1) афіксами дієприслівника у складі аналітичних дієслів є переважно ті, використання яких для сьогоденної турецької мови є не дуже типовим або навіть архаїчним (наприклад, афікси $-(y)a/ -e$; $-(y)i^t$); дієприслівник $-(y)a/ -e$ ми бачимо, наприклад, у формі сполучника *diye*, який творить низку типів складних речень, зокрема оформлює пряму мову, а також у редульованій формі у складі дієприслівника способу дії *güle güle* – *сміючись*, *baka baka* – *дивлячись*, *seve seve* – *люблячи*, з радістю; щодо дієприслівникового афікса $-(y)i^t$, то він є більш архаїчною формою того самого афікса $-(y)a/ -e$. Зазначимо, що серед тюркологів немає єдності щодо розв'язання проблеми етимології цих форм, адже своїм корінням вони сягають ще пратюркського періоду. Так, Х. Едіскун (на наш погляд, однозначно помилково) вважає афікс $-(y)a/ -e$ афіксом бажаного способу (*istek eki*), а показник $-(y)i^t$ (у складі аналітичного дієслова $-i + vermek$) тлумачить не як окремий морфологічний елемент, а як частину основи дієслова *ivermek* – *пришвидчувати* (Ediskun, 1999, s. 229). Повторимося, що така думка є більш ніж дискусійною;

2) основною частиною складеної форми дієслова є okazіонально-допоміжне дієслово (*vermek, durmak, gelmek, kalmak* тощо), тобто таке дієслово, яке саме по собі повнозначним і автономне у використанні, проте в певній ситуації, у певній граматичній конструкції виконує допоміжну функцію, втрачаючи своє основне лексичне значення.

Складені форми дієслова, подібно до перифрастичних форм, мають своєю первинною функцією позначення чи уточнення внутрішньочасових або модальних характеристик дії, проте відрізняються від них трьома основними особливостями: 1) перифрастична форма завжди має те саме (точніше одне з двох) допоміжне дієслово: *olmak*, рідше *bulunmak*, тоді як аналітичні форми дієслова творяться за допомогою різних okazіонально-допоміжних дієслів; 2) першим компонентом перифрастичної форми є дієприкметник ($-miş olmak, -ır olmak, -acak olmak$) або квазидієприкметник, що функціонує за принципом аналогії ($-yor olmak, -makta olmak, -mak üzere olmak$), тоді як першим компонентом складеної форми дієслова є дієприслівник $-a/ -e, -ı$ або $-ıp$; 3) у сучасній турецькій мові складені форми дієслова трапляються переважно в розмовній мові й нерідко слугують для висловлення експресії, наприклад, при додатковому спонуканні, і в такому разі їхнє видове чи модальне значення може частково чи навіть і повністю нейтралізуватися. Чимала кількість із них взагалі вийшли з активного вжитку: з перелічених нижче аналітичних дієслів, крім форм можливості і неможливості, порівняно частотними є лише дієслова на позначення швидкості і (набагато рідше) дієслова на позначення тривалості; решта в сучасній мові майже чи навіть зовсім не трапляються.

За своєю структурою і значенням до класу складених форм дієслова належать форми можливості / неможливості, які традиційно в українській граматичній

тюркології не розглядаються як аналітичні форми, а поряд із категорією дієслівного стану зараховуються до базових (універсальних) граматичних категорій дієслова. Аспект можливості твориться шляхом додавання до основи смислового дієслова дієприслівникового афікса $-(y)a/-e$, а також okazіонально-допоміжного дієслова *bilmek* – знати, *umіti* (пишеться разом): *yazabilmek* – *могти / уміти написати*; *okuяabilmek* – *могти / уміти (про)читати*; *gelebilmek* – *могти / уміти прийти*. Щодо аспекту неможливості, традиційно вважається, що він твориться за допомогою афікса $-(y)ama/-eme$, етимологія якого, утім, доволі туманна. Найчастіше цей афікс зводять до архаїчного дієслова *umak* – *могти зробити що-небудь*, до якого додано афікс заперечного аспекту: *yazamamak* – *не могли / не вміти (на)писати*; *okuyamamak* – *не могли / не вміти (про)читати*; *gelememek* – *не могли / не вміти прийти*. Якщо це так, то стає очевидним, що структурно форма неможливості “не вписується” в систему аналітичних форм дієслова, оскільки в ній, на відміну від інших дієслів цього типу, немає форми дієприслівника.

Складені форми дієслова на позначення швидкості (у термінології турецьких авторів – *Tezlik Eylemleri*) творяться шляхом додавання до смислового дієслова афікса дієприслівника $-(y)i^4$ й okazіонально-допоміжного дієслова *vermek* (пишеться разом): *gelivermek* – *(одразу ж) прийти*, *söyleyivermek* – *(одразу) сказати*, *ativermek* – *(швидко, просто) викинути*. Okazіонально-допоміжне дієслово *vermek* додає смислового дієслову значення швидкості, інколи – миттєвості, а також простоти, невимушеності, легкості в реалізації дії, наприклад: *Kağıtları buruşturdu, çöp kutusuna atıverdi* – *Він зім'яв папірці й викинув їх у сміттєвий кошик*. *Hanımefendi ölüverdi* – *Пані померла наглою смертю або взяла та й померла*. У поєднанні зі смисловим дієсловом *çıkmaq* (складене дієслово *çıkıvermek*) позначає раптовість, несподіваність у реалізації дії, наприклад: *Tanımadığım birkaç insan karşıma çıkıverdi* – *Раптом мені назустріч вийшли кілька незнайомих чоловіків*.

Варто звернути увагу на те, що з погляду перекладу модальні значення аналітичних дієслів, подібно до семантики неочевидності (“чужослівності”) і спонування (семантика спонукального стану), є лакунарними і в українській мові часто виявляються нерелевантними, тому при перекладі їх можна, а інколи навіть і потрібно опускати.

У сучасній розмовній турецькій мові нерідко бачимо наказовий спосіб від аналітичних дієслів на позначення швидкості, що дають значення додаткового спонування до реалізації дії (переважно у фамільярному мовленні або ж у звертанні старших за віком / статусом до молодших), наприклад: *söyleyiver* – *скажи-но*, *çeviriver* = *tercüme ediver* – *переклади-но (швиденько)*, *yazıver* – *напиши-но*. Х. Едіскун вказує на можливість редульованого використання дієслова на позначення швидкості (без зміни семантики чи з її інтенсифікацією), утім, для сучасної мови такі варіанти не є вельми характерними: *koşu koşuvermek* – *побігти (швидко, одразу ж)*, *geli gelivermek* – *прийти*.

Складені форми дієслова на позначення тривалості (у термінології турецьких граматистів – *Sürerlik Eylemleri*) творяться за допомогою okazіонально-допоміжного дієслова *durmak*, що додається до смислового дієслова у формі дієприслівника або з афіксом $-(y)a/-e$ (у такому разі дієслово пишеться разом: *okuяadurmak* – *(довго) читати*; *gidedurmak* – *(довго) іти* або з афіксом $-(y)ıp^4$ (у такому разі дієслово пишеться окремо: *okuıup durmak*, *gidip durmak*); семантично ці форми рівнозначні. Аналітичні дієслова розглядуваної групи підкреслюють тривалість дії, наприклад: *Tüm gece kitap okuıup durdum* – *Усю ніч я читав книгу*. *Siz çocuklar gidedurun biz de annenizle konuşalım* – *Діти, ви йдіть далі, а ми з вашою мамою поговоримо*.

Інколи можна натрапити на варіант, коли замість дієприслівника смислове дієслово набуває тієї самої часової форми (найчастіше котрогось із минулих часів або теперішнього-майбутнього часу), що й допоміжне дієслово: *Bütün bir gece sabaha kadar teessüründen hıçkırđı durdu* (Y. K. Karaosmanoğlu) – *Усю ніч до ранку від смутку вона плакала*. Загалом редуплікація в турецькій мові відіграє відчутну роль на рівні як лексики, так і граматики (згадаймо хоча б так звані парні слова – *ikilemeler*, яких налічується не одна сотня, якщо не тисяча). Власне на цьому хоча б певною мірою використовувані в сучасній турецькій мові складені дієслівні форми закінчуються. Описувані нижче варіації є або архаїзмами, або використовуються в лексикалізованих формах, або лише в певних ситуаціях сталого характеру.

У старих текстах можна натрапити на дієслова на позначення тривалості, що створюються від дієприслівників з афіксом *-(y)a/-e* й оказіонально-допоміжними дієсловами *kalmak*, *koymak*. Вони створюють таке саме значення, що й ті, які мають допоміжне дієслово *durmak*, проте в сучасній мові не трапляються, наприклад: *Sen burada çalışakoy* – *Ти продовжуй тут працювати*.

Аналітичні форми дієслова на позначення звичності (за Х. Едіскуном, знову ж таки *Sürerlik Eylemleri*, хоча семантика тривалості в них навряд чи простежується) наявні у двох варіантах: 1) створюються за допомогою оказіонально-допоміжного дієслова *gelmek*, що додається до смислового дієслова у формі дієприслівника з афіксом *-(y)a/-e*, і позначають минулу дію, що стала звичною; 2) створюються за допомогою оказіонально-допоміжного дієслова *gitmek*, що додається до смислового дієслова у формі дієприслівника з афіксом *-(y)a/-e*, і позначають майбутню дію, що входить у звичку та/або стане звичною після моменту мовлення. Такі складені дієслівні форми в сучасній мові фактично не є вільноутворюваними, проте існують у кількох лексикалізованих варіантах: *kullanılagelmek* – *увійти у використання, стати часто використовуваним*, *uygulanagelmek* – *увійти в загальну практику, стати часто використовуваним*, *çıkagelmek* – *несподівано з'явитися, вийти назустріч* (це дієслово має значення несподіваності подібно до *çıkıvermek*).

Складені форми дієслова на позначення несподіваності (Х. Едіскун також визначає їх як *Sürerlik Eylemleri*, хоча до семантики тривалості, так само як і дієслівні форми попередньої групи, вони не мають стосунку) створюються за допомогою оказіонально-допоміжного дієслова *kalmak*, що додається до смислового дієслова у формі дієприслівника з афіксом *-(y)a/-e*, і позначають несподіваність у реалізації дії або виникненні ситуації. На практиці такі дієслова в сучасній турецькій мові також фактично не є вільноутворюваними й наявні в кількох лексикалізованих варіантах: *şaşakalmak* – *дуже сильно здивуватися*, *uçuşakalmak* – *несподівано / раптом заснути*, *bakakalmak* – *із здивуванням дивитися*, *donakalmak* – *сильно замерзнути або застигнути (наприклад, від здивування)*. Зрідка можна натрапити на варіант не з дієприслівником, а із фінітним дієсловом: *Derhal uyumuş kalmışım* (N. Kemal) – *Я одразу ж заснув. ...şaştı kaldı* – *дуже здивувався*, *...dondu kaldı* – *дуже змерз*.

Складені форми дієслова на позначення несподіваності (за термінологією Х. Едіскуна – *Yaklaşma Fiilleri*) можна виділити лише дуже умовно, оскільки для сучасної турецької мови вони є “екзотичними”. Вони створюються за допомогою допоміжного дієслова *yazmak*, що додається до смислового дієслова у формі дієприслівника або з афіксом *-(y)a/-e*, і позначають дію, що мало не відбулася: *düşeyazdı* – *мало не впав*, *öleyazdı* – *мало не помер*. У сучасній турецькій мові таке значення приблизності дії стандартно реалізується через означений імперфект (*-yordu*) в комбінації з обставинними маркерами *az daha*, *az kaldı*, *az kalsın*.

Зауважимо, що деякі граматисти ще всередині минулого століття зазначали, що аналітичні форми дієслова на позначення несподіваності (за винятком сталих лексикалізованих форм) використовуються рідко, те саме сьогодні можна сказати майже про всі аналітичні дієслівні форми. Зауважимо ще раз, що на більш ранніх етапах формування тюркської мови існували й інші варіанти складених дієслівних форм, від яких у сучасній мові не залишилося навіть реліктів (детальніше про них можна прочитати у праці (Akdemir, Kaş, 2019)).

У турецькій мові, крім власне перифрастичних форм дієслова, складених форм дієслова, є певна кількість морфосинтаксичних утворень, які зовні подібні до перифрастичних форм (тобто мають першим компонентом смислове дієслово у формі дієприкметника або квазідієприкметника), проте відрізняються від них тим, що мають у своєму складі післяйменник *gibi* та допоміжне дієслово *olmak* або okazіонально-допоміжне дієслово (насамперед *gelmek* і *durmak* у значенні “здаватися”, *yapmak* у значенні “вдавати” та деякі інші): *-mış gibi görünmek*; *-acak(mış) gibi durmak*; *-yor(mış) gibi yapmak*, *-ır(mış) gibi yapmak*, наприклад: *Ahmet anlatmış gibi duruyor* – Здається, Ахмет не зрозумів. *Kitap okur gibi yapıyor* – Він робить вигляд, що читає книгу. *Yağmur yağacak gibi duruyor* – Здається, збирається дощ.

До квазіперифрастичних форм безпосередньо дотичні й дієприкметникові комплекси, адже вони також мають у своєму складі дієприкметник (квазідієприкметник) і виконують означальну функцію або поєднуються з допоміжними елементами (наприклад, okazіонально-допоміжними дієсловами) і мають здатність до присудкового використання. До них слід зарахувати такі утворення, як: *-ası gelmek*, *-acağı gelmek*, *-acağı tutmak*, *-acak duruma (hale) gelmek / getirmek*, *-ır duruma (hale) gelmek / getirmek*, *-acak durumda (halde) olmak*, *-ır durumda (halde) olmak*, наприклад: *Güleceğim tuttu* – На мене напав сміх. *Ağlayacağım tuttu* – Мені раптом захотілося поплакати. *Gitmeyeceği tuttu* – Він передумав туди йти. *Çay içesim geldi* – Мені захотілося випити чаю. Ці й деякі інші, подібні за значенням, форми, наприклад, стали словосполучення, про які йтиметься нижче, Х. Едіскун зараховує до розряду *Yapmacık Fiilleri* (досл.: дієслова вдавання); форму *-acağı tutmak* він зараховує до так званих *Beklenmezlik Fiilleri* (досл.: дієслова несподіваної дії – позначають таку дію, бажання / ідею, стан реалізації якої несподівано приходить до суб'єкта, несподівано спадає на думку, несподівано захоплює; заперечна форма позначає несподівану відмову від запланованої дії), а форми *-acağı/ -ası gelmek* – до *Gerekseme Fiilleri* (досл.: Дієслова потреби / необхідності – нагадаємо, що вона позначає бажання щось зробити). Усі ці форми Х. Едіскун вважає такими, що належать до класу складених дієслів (*Bileşik Fiiller*) поряд із перифрастичними формами, а також аналітичними дієсловами, які ми розглядали вище (Ediskun, 1999, ss. 237–238).

Турецька мова має значну кількість сталих словосполучень, які відрізняються від складених дієслів, перифрастичних і квазіперифрастичних форм тим, що не реалізують граматичне значення, проте мають своє лексичне значення, входять до словникового фонду мови й фіксуються в словниках. Вони є явищем того самого мовного ярусу, що й складні дієслова, утворені допоміжними дієсловами *etmek*, *kılmak* та ін. До таких сталих словосполучень, за формою подібних до складених дієслів, слід зарахувати:

1) групу сталих дієслівних утворень, які можна було б ідентифікувати як граматичні (так і є в багатьох граматиках), проте вони мають лише обмежене коло сталих варіантів використання, тому їх логічніше розглянути як сталі словосполучення: *görmemişten gelmek* – зробити вигляд, що не бачив; *duymamıştan gelmek* – зробити вигляд, що не

çuşu; istememişlikten gelmek – зробити вигляд, що не хочеш; *gülmemişlikten gelmek* – вдати, що не смієшся; *anlatamazlığa vurmak / anlamazlığa vurmak* – вдати, що не розумієш; *anlatamazlıktan gelmek / anlamazlıktan gelmek* – вдати, що не розумієш.

Наведені вище форми можна розглядати як своєрідну лексико-семантичну групу, до якої входять дієслова сприйняття або розумової діяльності (*görmek, duymak, anlamak*), бажання, дієслова, що позначають поведінку. У принципі для того, щоб висловити значення “вдавання” можна використати будь-яку комбінацію форм для будь-якого дієслова, що підходить за смыслом. Водночас слід зважити, що в сучасній турецькій мові для позначення цієї семантики все ж таки краще вдатися до квазіперифрастичної форми;

2) сталі вирази / сталі словосполучення, яких у турецькій, як і в будь-якій іншій мові, безліч; і якщо щодо граматичної природи наведеної вище групи форм можна подискутувати, то, без сумніву, важко погодитися з тими турецькими граматистами, які дієслівні поєднання цієї групи вважають за граматичне явище.

Висновки. Турецька мова має цілу низку аналітичних засобів на лексичному і граматичному рівнях. На лексичному рівні йдеться про використання допоміжних дієслів для творення так званих “складених дієслів” (*birleşik fiiller*) від іменних основ арабського, набагато рідше – французького походження. Такі складені дієслова відіграють доволі значну роль у системі засобів словотвору в турецькій мові й перебувають в активному вжитку. До складених дієслів безпосередньо дотична група сталих словосполучень, які деякі турецькі автори тлумачать як складені дієслова, проте ними не є, адже дієслово в таких утвореннях не має суто допоміжної функції. Загалом констатуємо неправомірне розширення турецькими граматистами обсягу складених дієслів за рахунок поєднань лексем, які являють собою різні комбінації словосполучень, зокрема й використані з граматичною метою. На відміну від лексичного рівня, аналітичні засоби граматичного рівня, попри свою порівняно значну розгалуженість, не відіграють бодай якоїсь істотної ролі й поступаються в частотності використання афіксації, що цілком природно для аглютинативної мови. Водночас констатуємо доволі високу ймовірність природного розвитку багатьох сучасних афіксальних форм з аналітичних комбінацій, які існували на певних ранніх, архаїчних етапах розвитку тюркської прамови. Однозначно підтвердити чи спростувати це твердження неможливо через брак письмових джерел. Для сучасної турецької мови виділяємо такі аналітичні засоби: перифрастичні форми, квазіперифрастичні форми, складені дієслівні форми, а також низку сталих дієслівних утворень аналітичного характеру, які становлять гетерогенну групу й посідають медіальну позицію між граматичними й лексичними формами, поступово входячи до лексичної системи.

До перспектив подальших досліджень ми зараховуємо вивчення сталих словосполучень, які потребують систематизації і групування за ключовим дієслівним компонентом.

Конфлікт інтересів

Автор не має потенційного конфлікту інтересів, який би міг вплинути на рішення про опублікування цієї статті.

Використання штучного інтелекту

Не використовувався.

ЛІТЕРАТУРА

- Покровська, І. Л. (2007). Критерії класифікації фразеологізмів у працях турецьких лінгвістів. *Сходознавство*, 38, 114–118.
- Сорокін, С. В. (2007). До проблеми перифрастичних форм турецького дієслова. *Мова і культура*, Вип. 9, Том VI (94), 265–273.
- Сорокін, С. В. (2025). Сталі словосполучення з дієсловом *uğramak*. *До світу через мови. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Людина і цифрове суспільство: Когніція – мова – освіта – дискурс*. ВЦ КНЛУ. Retrieved from knlu.edu.ua/images/news/2025/13-05-2025/Tezy-vykladachi_15.05.2025_12-00.pdf?t=1747300334.
- Akdemir, Y., & Kaya, İ. H. (2019). Eski Anadolu Türkçesinde Birleşik Fiiller Üzerinde. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt 6, Sayı 37, 1434–1456. <https://doi.org/10.26450/jshsr.1221>.
- Alibekiroğlu, S. (2018). Türkiye Türkçesinde Yarı Yardımcı Fiiller. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt 6, Sayı 15, 1140–1147. <https://doi.org/10.33692/avasyad.510035>
- Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çolak, G. (2020). Birleşik Fiil Yapılarındaki Bağımlı Sözlükbirimler. *Dil Araştırmaları*, Güz, 27, 31–45. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dilarastirmalari/issue/60269/877471>
- Ediskun, H. (1999). *Türk Dilbilgisi*. Remzi Kitabevi.
- Ergönenç Akbaba, D. (2007). Türkiye Türkçesinde Yapısında İsim-Fiil Bulunan Birleşik Fiiller. *Dil Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 83–95. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dilarastirmalari/issue/4715/64591>
- Karaca, H. (2021). Birleşik Fiillerin Tasnifi ve Yapısında Birleşik Fiil Olan Birleşik Fiiller. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 258–256. <https://doi.org/10.29000/rumelide.890450>
- Musa, B. (2015). Türkçede Arapça Kökenli Kelimelerle Kurulan Birleşik Fiillerin İstemleri. *Türklük Bilim Araştırmaları TÜBAR–XXXVIII*, Güz, Sayı 38, 201–216. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubar/issue/16979/177482>
- Kazımov, Q. Ş. (2010). *Müasir Azərbaycan dili*. Elm və təhsil.
- Nalbant, M. V. (2023). Türkçede Birleşik Fiiller ile Birleşik Zamanlı Fiillerin Yapısı ve Bu Terimler Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 7. Cilt. 1. Sayı, 25–30. <https://doi.org/10.30563/turklad.1275357>
- Orucov, Ə., Abdullayev, B., & Rəhimzadə N. (2006). *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Cild IV, Şərq – Qərb*.
- Uysal, S. S. (2014). *Türkçe’de Yaratılan Fransızca Sözcükler ve Türkçe’de Anlamları Değiştirilen Fransızca Sözcükler*. Yapı Kredi Yayınları.

REFERENCES

- Pokrovs'ka, I. L. (2007). Kryterii klasyfikatsii frazeolohizmiv u pratsiakh turets'kykh lnhvistiv. *Skhodoznnavstvo*, 38, 114–118.
- Sorokin, S. V. (2007). Do problemy peryfrastychnykh form turets'koho diieslova. *Mova i kul'tura*, Vyp. 9, Tom VI (94), 265–273.
- Sorokin, S. V. (2025). Stali slovospoluchennia z diieslovom uğramak. *Do svitu cherez movy. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Liudyna i tsyfrove suspil'stvo: Kohnitsiia – mova – osvita – dyskurs*. KNLU. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dilarastirmalari/issue/60269/877471>

- Akdemir, Y., & Kaya, İ. H. (2019). Eski Anadolu Türkçesinde Birleşik Fiiller Üzerinde. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, Cilt 6, Sayı 37, 1434–1456. <https://doi.org/10.26450/jshsr.1221>
- Alibekiroğlu, S. (2018). Türkiye Türkçesinde Yarı Yardımcı Fiiller. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt 6, Sayı 15, 1140–1147. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.510035>
- Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çolak, G. (2020). Birleşik Fiil Yapılarındaki Bağımlı Sözlükbirimler. *Dil Araştırmaları*, Güz, 27, 31–45. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dilarastirmalari/issue/60269/877471>
- Ediskun, H. (1999). *Türk Dilbilgisi*. Remzi Kitabevi.
- Ergönenç Akbaba, D. (2007). Türkiye Türkçesinde Yapısında İsim-Fiil Bulunan Birleşik Fiiller. *Dil Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 83–95. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dilarastirmalari/issue/4715/64591>
- Karaca, H. (2021). Birleşik Fiillerin Tasnifi ve Yapısında Birleşik Fiil Olan Birleşik Fiiller. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 258–256. <https://doi.org/10.29000/rumelide.890450>
- Musa, B. (2015). Türkçede Arapça Kökenli Kelimelerle Kurulan Birleşik Fiillerin İstemleri. *Türklük Bilim Araştırmaları TUBAR-XXXVIII*, Güz, Sayı 38, 201–216. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubar/issue/16979/177482>
- Kazımov, Q. Ş. (2010). *Müasir Azərbaycan dili*. Elm və təhsil.
- Nalbant, M. V. (2023). Türkçede Birleşik Fiiller ile Birleşik Zamanlı Fiillerin Yapısı ve Bu Terimler Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 7. Cilt. 1. Sayı, 25–30. <https://doi.org/10.30563/turklad.1275357>
- Orucov, Ə., Abdullayev, B., & Rəhimzadə N. (2006). *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Cild IV, Şərq – Qərb*.
- Uysal, S. S. (2014). *Türkçe’de Yaratılan Fransızca Sözcükler ve Türkçe’de Anlamları Değiştirilen Fransızca Sözcükler*. Yapı Kredi Yayınları.

Дата надходження до редакції 08.05.2025

Ухвалено до друку 30.06.2025

Відомості про автора

Сорокін Сергій Володимирович, кандидат філологічних наук, професор, перший проректор Київського національного лінгвістичного університету e-mail: sergii.sorokin@knlu.edu.ua		Коло наукових інтересів: тюркська філологія, теорія граматики, когнітивна лінгвістика, перекладознавство
---	---	--

CC Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)